

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/121/53-56>

**Lamia Heydərova**

Sumqayıt Dövlət Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0009-0008-0793-921X>

[lamia.heydarova@gmail.com](mailto:lamia.heydarova@gmail.com)

## “Xeyir” və “Şər” linqvokoqnitiv tədqiqat predmeti kimi

### Xülasə

Məqalədə “xeyir” və “şər” anlayışlarının linqvokoqnitiv təhlili aparılır. Obyektiv dünya insan tərəfindən dəyər aspektləri əsasında qəbul olunur və bu qəbul fərdin idrak fəaliyyəti, şəxsi və mədəni təcrübəsi ilə bağlıdır. “Xeyir” və “şər” kateqoriyaları universaldır, lakin onların sərhədləri fərdin və cəmiyyətin dünyagörüşünə, eləcə də tarixi və mədəni inkişaf səviyyəsinə görə dəyişir. Bu anlayışlar insanın mənəvi oriyentasiyasını, əxlaqi seçimlərini və dünyaya münasibətini müəyyənləşdirən əsas dəyər göstəriciləridir. Dil strukturunda təsbit edilən dəyər münasibətləri, frazeoloji vahidlər və qiymətləndirmə ifadələri vasitəsilə “xeyir” və “şər” konseptləri həm milli mədəniyyətin, həm də ümumbəşəri düşüncənin təməl kateqoriyalarından biri kimi formalaşır. Tədqiqat göstərir ki, bu anlayışların öyrənilməsi insanın mənəvi dünyasını, milli şüurunu və mədəniyyətlərarası əlaqələrini daha dərinlən anlamağa imkan verir.

**Açar sözlər:** dəyər, xeyir və şər, fərd, qiymətləndirmə, anlayış, mədəniyyət

**Lamia Heydarova**

Sumgait State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0008-0793-921X>

[lamia.heydarova@gmail.com](mailto:lamia.heydarova@gmail.com)

## “Good” and “Evil” as the Subject of Linguocognitive Study

### Abstract

The article provides a linguocognitive analysis of the concepts of “good” and “evil.” The objective world is perceived by humans through the prism of value aspects, and this perception is closely connected with individual cognition, as well as personal and cultural experience. Although the categories of “good” and “evil” are universal, their boundaries vary depending on the worldview of individuals and societies, as well as on the level of historical and cultural development. These categories represent the fundamental value indicators that determine a person’s moral orientation, ethical choices and attitude toward the world. Through value relations fixed in language structures, phraseological units, and evaluative expressions, the concepts of “good” and “evil” are formed as basic categories of both national culture and universal human thought. The study demonstrates that exploring these categories allows for a deeper understanding of human moral consciousness, national identity and intercultural relations.

**Keywords:** value, good and evil, individual, evaluation, concept, culture

### Giriş

Obyektiv dünya insan tərəfindən dəyər xarakteri baxımından bölünür. “Əslində, insan fəaliyyətinin obyektlərinin, sosial münasibətlərin və onların əhatə dairəsinə daxil olan təbiət hadisələrinin bütün müxtəlifliyi dəyər münasibətlərinin obyekti kimi “mövzu dəyərləri” qismində çıxış edə bilər, məsələn, yaxşı və şər, həqiqət və yalan, gözəllik və ya çirkinlik, icazəli və ya haram, ədalətli və ya ədalət-iz və s.” (Verzhbitskaya, 2001). Dəyər aspektləri insanın idrak fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır,

“dəyər kateqoriyaları özləri müxtəlif sosial qrupların və fərdlərin biliklərinin, maraqlarının və üstünlüklərinin ekstremal istiqamətlərini ifadə edir” (Verdzhbitskaya, 2001). Cəmiyyətdə dəyər münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsi şəxsiyyətin dəyər oriyentasiyasıdır. Fərdin dəyər oriyentasiyasının məzmununun mühüm komponentlərindən biri onun mənəvi inancları və davranış prinsipləridir. Fərdin dəyər oriyentasiyası mürəkkəb məsələlərin, eləcə də, xeyirlə şər arasında seçim məsələsinin həllinin əsasını təşkil edir. Fərdin dünya obrazı “obyektiv dünyadakı həyat tərz” ilə müəyyən edilir (Petrenko, 1988, p. 10).

Obyektiv dünya, ətrafdakı realıq “insanlaşmış dünya”, insanın mədəni və tarixi varlığı kimi başa düşülür, bununla da insanın dünyanı qavrayışı və dərk etməsi mədəni və tarixi mövcudluqdan qaynaqlandığı aydın olur (Rassel, 1987).

### **Tədqiqat**

“Xeyir” və “şər” anlayışları mücərrəd anlayışlar olsa da, onların arxasında obyektiv fəaliyyət, fərdin başqa insanlara münasibəti, şəxsi dəyərləndirməsi, obrazda əks olunmuş bilik təcrübəsi gizlənir. Başqa sözlə, obyektiv insan fəaliyyətinin bütün müxtəlifliyi dəyər münasibətlərinin obyekt kimi “obyektiv dəyərlər” (Verdzhbitskaya, 2001) rolunda çıxış edə bilər.

V.İ.Karasikin fikrincə, dəyərlər linqvistik şəxsiyyətin strukturunda xüsusi yer tutur və “mədəniyyətin ən fundamental xüsusiyyətlərini, davranışın ən ali oriyentirlərini” özündə ehtiva edir; kommunikativ şəxsiyyət “mədəni-linqvistik və kommunikativ-fəaliyyət dəyərlərinin, biliklərinin, münasibətlərinin və davranış reaksiyalarının daşıyıcısının ümumiləşdirilmiş obrazıdır” (Kolesov, 1999, p. 166).

Dəyər münasibətləri dil strukturlarında təsbit edilir. Qiymətləndirmə, mənanın dəyər aspekti kimi ən müxtəlif linqvistik ifadələrdə mövcuddur. “Qiymətləndirmə” sözü adətən subyekt və obyekt arasında dəyər münasibətinin qurulmasını təyin etmək üçün istifadə olunur. Dəyər və ya xeyir dedikdə biz adətən arzu, ehtiyac, istək, maraq və s. obyekt olan hər şeyi başa düşürük” (Karasik, 2002, p. 25). Qiymətləndirmə adətən müxtəlif əlamətlər əsasında verilir, qiymətləndirmə dəyərlərinin əsas sferası “yaxşı”–“pis” əlaməti ilə əlaqələndirilir. İnsanın ətraf aləmə münasibəti birmənalı deyil, o, dünyanı özünə xas olan dəyər sistemi baxımından qiymətləndirir.

Tədqiqatın aparılması üçün mənəvi şüurun “xeyir” və “şər” normativ-qiymətləndirici kateqoriyalarının seçilməsi ona əsaslanır ki, bu anlayışlar bütün insanlar üçün ümumi olan az sayda universal anlayışlar sırasındadır. Biz bütün mədəniyyətlərdə bu anlayışlara rast gəlinməsi faktına əsaslanırıq. “Xeyir” və “şər” anlayışları “şəxsi-ictimai dəyərlər” kateqoriyasına aiddir (Kolesov, 1999); qeyd olunan anlayışlar hər bir insanda, hər bir insan qrupunda və xalqda mövcuddur, yəni onlar universal anlayışlardır.

Bununla belə, bu cür anlayışlar “qeyri-dəqiq anlayışlar” və ya qeyri-müəyyən sərhədləri olan anlayışlar kimi qəbul edilirlər (Babushkin, 1996). Həqiqətən, bu anlayışların sərhədləri nisbidir və bir çox amillərdən: fərdin şəxsi və mədəni təcrübəsindən, cəmiyyətin və elmin inkişaf dərəcəsindən və s.-dən asılıdır. Əksər linqvistik anlayışların dəqiq müəyyən edilmiş sərhədlərinin olmaması, ümumiyyətlə, insan təfəkkürünün sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyindən xəbər verir və “dünyanın ehtimal baxışları sahəsində tədqiqatlara təkan verir” (Babushkin, 1996, p. 14).

Yu.S.Stepanov anlayışın sərhədlərini həm “yuxarıdan” – abstrakt təriflər sferasında, həm də “aşağıdan” – fərdi təcrübə sferasında müəyyən edir. Anlayışın yuxarı sərhədi insanlardan asılı olmayaraq mövcuddur, anlayışın aşağı sərhədi isə “bu anlayışı onun bütün “qatlarında” istifadə edən insanların dairəsindən asılıdır. İnsanların dairəsi nə qədər dar olarsa, assosiasiyalar bir o qədər zəngin olur (xüsusiyyətlərin sayı, anlayışın məzmunu) və bunu artıq lüğətdə təsvir etmək mümkün deyil və prinsipə, ümumiyyətlə təsvir edilə bilməz” (Tselishchev, 1977, p. 81).

Qeyd etmək lazımdır ki, “xeyir” və “şər” anlayışları bir-birinə ziddir və özlərində fəlsəfi dilemma yaradır. Bu dilemma ideoloji mövqelərə söykənir, ona görə də deyə bilərik ki, bu, mənəviyyatla, əxlaqla, mədəniyyətlə, milli şüurla sıx bağlı olan məsələdir. “Yaxşılıq və pislik subyektivdir, yaxşılıq sadəcə bir hiss etdiyimiz şeydir, pislik isə fərqli hiss etdiyimiz bir şeydir. Seçim etməli olduğumuz və iki mümkün hərəkətdən birinə üstünlük verməli olduğumuz aktiv həyatda yaxşı ilə şər (və ya ən azı daha yaxşı və daha pis) arasında fərq lazımdır” (Stepanov, 2002, p. 37). Təbii dillə dəyərlərin xüsusi (elmi, dini və s.) təsvirləri arasında fərqi olduğunu” (Kolesov, 1999, p. 167) nəzərə alaraq, müxtəlif dinlər və dünyagörüşü sistemləri çərçivəsində “xeyir” və “şər” anlayışları müxtəlif mövqelərdən

nəzərdən keçirilir: məsələn, xeyir və şər in mənşəyi baxımından, xeyir və şər in qarşılıqlı əlaqəsi baxımından, insanın xeyir və şərə münasibəti baxımından və s. Biz məsələni insanın xeyir və şərə münasibəti mövqeyindən nəzərdən keçirəcəyik, çünki bu anlayışlar insanın dünyaya və onun hadisələrinə münasibətini əks etdirən baxış sistemi ilə sıx bağlıdır.

“Xeyir” və “şər” in əxlaqi və qiymətləndirici kateqoriyaları bu və ya digər hadisələrin şəxs və ya qruplar tərəfindən dərk edilməsi prosesi üzərində qurulur. Bu dərkətməyə əsasən, “xeyir” və “şər” anlayışları birbaşa nəyə — məsələn, fərd, xalq, hakimiyyət, din və s. — ötürülür. Nəyin xeyir, nəyin şər olması haqqında şəxsi qavrayış əsasında dünyada baş verən hadisələr dərk edilir.

İ.A.Vasilenko haqlı olaraq deyir ki, “qlobal dünyada sivilizasiyaların dialoqu üçün məkan xüsusi ‘incə’ tipli sosial-mədəni impulsarla zəngindir və rəşional tipli bilikləri səfərbər etməklə bu impulsları şərh etmək praktiki olaraq mümkünsüzdür: onların mənbələri insan ruhunun dərinliklərində, mədəniyyətin görünməz bucaqlarında gizlidir...” (Ivin, 1997, p. 9).

V.V.Tselişçevin “mümkün dünyalar müəyyən bir fərdin münasibətinə uyğun gələn mümkün vəziyyətləri və ya hadisələrin mümkün gedişatını təmsil edir” fikrini nəzərə alaraq, aşağıdakıları qəbul etmək olar: insanın konseptual sisteminin sabitlərini təmsil edən “xeyir” və “şər” mənəvi-qiymətləndirici kateqoriyaları, mövcud vəziyyət və hadisələrin gedişatını idarə etmək üçün şəxsiyyət-lərarası ünsiyyət prosesində kömək edən şeylərdir (Vasilenko, 1999, p. 30).

Bizim daxili dünya mənzərəsi, bizim dəyərlər sistemi, bizim pis və yaxşı haqqında təsəvvürlərimiz, bizim həyat nəticələrimiz öz əksini dildə tapır. “Dünyanın bütün müxtəlifliyi və bizim dünya haqqındakı fikir və təsəvvürlərimiz söz və dil vasitəsilə çatdırıla bilər” (Leont’ yev, 1979, p. 104).

Xeyir və şər konseptləri mənacə əks olan antonim cütlük formalaşdırır. Xeyir və şər bir medalın iki tərəfidir: ön tərəfi xeyir, medalın əks tərəfi isə şərdir. Məhz buna görə də “şər” anlayışının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi “xeyir” anlayışı haqqında daha aydın təsəvvür yarada bilər və yaxud əksinə.

Maraqlıdır ki, A.Verdzhibitskaya qeyd edir ki, “yaxşı” və “pis” elementar anlayışlardır və “ümum-bəşəri ‘insan düşüncəsinin əlifbasına’ aiddir” və dünyanın bütün dillərində onların ekvivalentləri var” (Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar’, 1983, p. 20). İstənilən mədəniyyət, müəyyən bir cəmiyyət üçün əsas anlayışları özündə cəmləşdirən “açar sözlər” vasitəsilə linqvistik model əsasında təsvir edilə bilər. “Vəzifə, öhdəlik, təqsir, bəraət, vicdan, yaxşı, düzgün və s. kimi sözlərdən istifadə zamanı konkret xalqın etik ideyalarının açarını axtarmaq olar” (Arutyunova, 1999, p. 24).

### Nəticə

“Xeyir” və “şər” anlayışları insan düşüncəsinin əsas dəyər kateqoriyaları olmaqla, həm fəlsəfi, həm də linqvistik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayışlar universallığı ilə seçilsə də, onların məzmunu fərdi və mədəni təcrübəyə bağlı olaraq dəyişə bilər. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, “xeyir” və “şər” konseptləri dil və mədəniyyət vasitəsilə formalaşaraq insanın dünyaya münasibətini, mənəvi oriyentasiyasını və əxlaqi seçimlərini əks etdirir. Bu konseptlərin öyrənilməsi yalnız insanın mənəvi dünyasını daha dərinləndirən anlamağa deyil, həm də milli kimliyi və mədəniyyətlərarası əlaqələri dərk etməyə imkan yaradır.

### Ədəbiyyat

1. Arutyunova, N. D. (1999). *Yazyk i mir cheloveka*. Moskva: Yazyki russkoy kul'tury.
2. Babushkin, A. P. (1996). *Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike yazyka*. Izd-vo VGU.
3. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar'. (1983). Sovetskaya entsiklopediya.
4. Ivin, A. A. (1997). *Osnovy teorii argumentatsii*.
5. Karasik, V. I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs*. Peremena.
6. Kolesov, V. V. (1999). *Zhizn' proiskhodit ot slova*. Nauka.
7. Leont'yev, A. N. (1979). Psikhologiya obraza. *Vestnik MGU. Seriya 14: Psikhologiya*, 2, 3–13.
8. Petrenko, V. F. (1988). *Psikhosemantika soznaniya*.
9. Rassel, B. (1987). Mistitsizm i logika. In *Pochemu ya ne khristianin*, 37–60.

10. Stepanov, Yu. S. (2002). *Imena, predikaty, predlozheniya (semiologicheskaya grammatika)*. Yeditorial URSS.
11. Tselishchev, V. V. (1977). *Filosofskiye problemy semantiki vozmozhnykh mirov*.
12. Vasilenko, I. A. (1999). *Dialog tsivilizatsiy: sotsiokul'turnyye problemy politicheskogo partnerstva*.
13. Verzhbitskaya, A. (2001). *Sopostavleniye kul'tur cherez posredstvo leksiki i pragmatiki*. Yazyki slavyanskoy kul'tury.

Daxil oldu: 16.05.2025

Qəbul edildi: 18.08.2025